

Human IT

Tidskrift för studier av IT
ur ett humanvetenskapligt perspektiv

Punktens vara eller inte vara... är *inte* frågan, utan svaret!

En replik på Romulo Enmarks artikel: *Punkten som inte finns - om ett ämnesdefinierande informationsbegrepp*

Jan Buse

Inst. Bibliotekshögskolan, Högskolan i Borås

Innehåll

[1. Inledning](#)

[2. Några huvuddrag i "Punkten som inte finns"](#)

[3. "Sändar/mottagarmodellen, kanalmetaforen"](#)

[4. Om huvudsyftet i "Punkten som inte finns" 4.1. Inledning 4.2. Frågor kring huvudsyftet i "Punkten som inte finns"](#)

[5. Om punktens icke vara](#)

[6. Om punktens vara 6.1. Modellen och verkligheten 6.2. Om kunskapsprocessen 6.3. Subjekt/objektförhållandet](#)

[7. Glimtar av punkten](#)

[8. Modellen, en funktionell lögn?](#)

[Sammanfattning](#)

[Noter](#)

1. Inledning

I föregående nummer av Human IT publicerades essän "Punkten som inte finns - om ett ämnesdefinierande informationsbegrepp" (Enmark 1997, s. 6-30) ¹. Författare till den är Romulo Enmark (RE). Vid tidpunkten för artikeln var RE prefekt på Bibliotekshögskolan i Borås, numera är han prorektor vid samma stads högskola.

RE efterlyser respons på de synpunkter, hypoteser, slutsatser etc som framläggs i essän. Avsikten med texten som här följer är just att ge kritisk feed-back på några av de ämnessfärer jag funnit särskilt intressanta i "Punkten som inte finns".

Emellertid ligger det helt utanför både mitt kompetens- såväl som intresseområde, att t ex bemöta påstådda konsekvenser av de mer övergripande slutsatserna, som förslaget till en alternativ ämnesdefinition. Dessa domäner lämnar jag därför därhän. Istället skärskådar jag några påståenden, resonemang etc i essän som är oklara eller otillfredsställande på annat vis.

Om någon känner sig hågad att ta sig an de områden som här utelämnas, välkomnas detta naturligtvis. Eventuella kritiska tankar rörande innehållet i föreliggande artikel mottages också med tacksamhet.

Återkommande diskussioner om vad vi sysslar med inom biblioteks- och informationsvetenskap, och varför vi gör det, är av fundamental betydelse för disciplinens livskraft. Den moderna informationstekniken som både förändrat själva innebörden av begreppet "information" (Tengström 1987, s. 87), såväl som hur denna lagras, transporteras och presenteras, understryker vikten av att ständigt ifrågasätta själva grunderna till vårt ämnesfält. Det är en anledning till att jag uppfattar RE:s artikel som extra angelägen och välkommen.

Med särskild tanke på de läsare som inte har tillgång till ovan nämnda nummer av "Human IT" kommer jag, kontinuerligt, att söka återge särskilt viktiga avsnitt i RE:s text. Då RE uttryckligen efterlyser respons på sin essä, motiverar även detta en rekapitulation av centrala teman i hans artikel! Och, eftersom jag är kritisk framför allt till några av premisserna i "Punkten som inte finns", snarare än dess slutsatser, finns det alltså ytterligare skäl till att återge huvuddragen i den.

([Åter](#) till början av artikeln)

2. Några huvuddrag i "Punkten som inte finns"

En stor del av RE:s artikel är ett resonemang om varför vi aldrig med full säkerhet kan veta om andra människor uppfattar saker och ting på samma sätt som vi gör. Orsakerna därtill är flera, t ex bestäms tolkningen av omvärlden (ting, djur, andra människor), av personliga erfarenheter, av kulturell kontext och av språket. Stöd för

den här argumentationen hämtar RE främst från fenomenologin, hermeneutiken och existensfilosofin.

I "Punkten som inte finns" menar RE att forskningen inom biblioteks- och informationsvetenskap bör avlägsna sig från "yrkets legitima nyttighetsambition" (Enmark 1997, s. 8, 28). Med detta avses t ex forskning om hur intermediären (t ex en bibliotekarie) kan medverka till att mottagaren av ett meddelande (t ex en bok) skall förstå meddelandet på det vis sändaren (författaren till boken) avsåg. Uppmaningen om fjärrning från nyttighetsambitionen är bl a en konsekvens av uppfattningen om att vi aldrig kan ha full inblick i hur andra människor mentalt fungerar. Forskning som syftar till att klargöra informations effekter på en mottagare resulterar, enligt RE, i schablonartade, triviala, beskrivningar. Därför bör alltså ett avlägsnande från nämnda forskningsfält ske.

Om de skäl RE anger kan anses som *tillräckliga* för åsikten om att ovan karakteriserade forskning bör överges, återkommer jag senare till i artikeln.

([Åter](#) till början av artikeln)

3. "Sändar/mottagarmodellen, kanalmetaforen"

I "Punkten som inte finns" intar den av Claude Shannon utformade sk "sändar-/mottagarmodellen" en viktig utgångspunkt för diskussionen. En genomgång av vad den innebär anser jag därför vara nödvändig.

I korthet kan modellen sägas schematiskt beskriva komponenterna i ett telefontät med avseende på transport av information. Med andra ord, Shannons modell har som syfte att ge en förenklad (men tillräcklig) bild av informations logistik över den sortens nät. Kognitionsforskaren Peter Gärdenfors ger i "Fängslade information" (1996) en beskrivning av den sk sändar/mottagarmodellen:

Information finns i två världar. Den ena är telegrafstationernas, televäxlarnas och datorernas. Den andra är människans. Många tar för givet att det är samma sorts information som finns i de båda världarna, men detta är långt ifrån självklart.

För artefakternas värld finns en väl fungerande matematisk teori, som talar om hur man skall beskriva och mäta information. Teorin formulerades år 1948 av Claude Shannon, som var anställd vid Bell Telephone Laboratories. Den var gjord för att beskriva vad som händer på telefontätet. /.../

Shannon formulerade ett sätt att mäta den mängd av information som överförs genom en kanal. /.../ För den mänskliga informationen finns inget motsvarande mått. Man har helt enkelt utgått från att den teori som gäller för en telekabel också skall gälla för kommunikationen människor emellan. Men det som är information för ett elektroniskt nätverk behöver inte vara information för en människa - och tvärtom. De båda typerna av information får inte blandas ihop: den mänskliga informationen kommer inte i bitar. (Gärdenfors 1996, s. 21-23)

Det förtjänas att extra betona att Shannons modell sålunda aldrig var avsedd att

försöka beskriva eller förklara informationsskeenden innuti mänskliga hjärnor, dvs att uttala sig om mening. Att den matematiska teori som ligger till grund för sändar/mottagarmodellen kom att förknippas med information i betydelsen kunskap, uppfattade Shannon själv som en olycklig omständighet. Faktum är att det som uttrycks i teorin mer har släktskap med entropibegreppet än med mening (Nørretranders 1993, s. 50-57)!

Emellertid har den amerikanske lingvisten Michael Reddy i uppsatsen "The Conduit Metaphor" (Reddy 1979) uppmärksammat att sättet man numera talar om "mänsklig information" avslöjar ett starkt inflytande från Shannons sändar/mottagarmodell. Till exempel talas det om att man "sänder" och "mottager" information, att man har sina "informationskanaler" o s v. Vad som ofta underförstått ligger i en sådan beskrivning av informationsprocesser är att "ivägsänd" information också är "mottagen" information, i bemärkelsen erhållen kunskap (Buse 1996). Detta sätt att tala om information som något som försas hit och dit i ledningar, och där kunskapen i det närmaste verkar vara en given effekt av processen, har av Peter Gärdenfors myntats till "kanalmetaforen" (Gärdenfors 1996).

RE menar att denna utökade och förvanskade innebörd av Shannons modell numera inte är ovanlig även inom biblioteks- och informationsvetenskap. Shannons sändar/mottagar modell plus mottagarens förståelse benämns av RE för "den kognitiva kanalmetaforen" (Enmark 1997, fs. 7).

([Åter](#) till början av artikeln)

4. Om huvudsyftet i "Punkten som inte finns"

4.1. Inledning

I detta kapitel behandlas huvudsyftet i "Punkten som inte finns" med inriktning på några olägenheter som jag tycker mig spåra däri. Jag kommer därför att främst fokusera kring de stycken i essän där RE explicit uttrycker sig om arbetets huvudintention. Det betyder samtidigt att jag här bortser från andra delar i "Punkten som inte finns", trots att dessa måhända skulle kunna modifiera den bild som här kommer att framtona. Orsaken till detta tillvägagångssätt är att jag vill koncentrera på vad som faktiskt sägs i det berörda delarna av RE:s essä, utan att här tvingas ta hänsyn till eventuella tillägg och nyanseringar som följer senare i "Punkten som inte finns".

Kapitlen 5 och 6, "Om punktens icke vara" respektive "Om punktens vara", tar i större omfattning upp nyanseringar, självmotsägelser etc som jag uppfattat förekomma i RE:s essä.

([Åter](#) till början av artikeln)

4.2. Frågor kring huvudsyftet i "Punkten som inte finns"

Huvudsyftet med RE:s essä sägs vara "att kritisera ett ämnesdefinierande informationsbegrepp som tar sin utgångspunkt i den okomplicerade kognitiva kanalmetaforens "subjekt/objektförhållande" (Enmark 1997, s. 8).

Det angivna syftet leder osökt till följande inledande fråga:

Den ämnesdefinition som har sin utgångspunkt i den kognitiva kanalmetaforen, *hur vanlig* är den egentligen inom biblioteks- och informationsvetenskap?

RE menar att nämnda ämnesdefinition inte är "ovanlig" inom vår disciplin. (Enmark 1997, s. 7). Emellertid är denna mängdupplysning otillfredsställande vag. Den kan ju nästan spänna från allt till ett fåtal udda fall (t ex enstaka personer som hyser uppfattningen, eller spridda forskningsrapporter som visar på en sådan ämnesdefinition), till att vara en dominerande trend.

Det vore därför önskvärt med en mer precis skattning från RE:s sida. Om han t ex anser att den, direkt eller indirekt, genomsyrar hela vår värld, eller om det snarare hör till de kuriösare delarna av vår verksamhet. Vad jag också saknar är belysande exempel i vilka den kritiserade ämnesdefinition kommer till uttryck.

Frånvaron av skattningar och konkretiserande exempel är olycklig av flera skäl:

- 1) Eventuella kritiker kan mycket lätt avfärda RE:s essä som en kamp mot väderkvarnar, att det i den förs en kamp mot icke existerande drakar. Detta vore ju tråkigt om RE uppmärksammat en företeelse som verkligen existerar.
- 2) Avsaknaden av exempel och konkretiseringar kan ge intryck av att RE, *på oklara grunder*, beordrar en slags rättning i ledet vad gäller framtida forskningsområden. När den som skriver dessutom är prefekt på Bibliotekshögskolan i Borås, kan detta ge signaler som är svårtolkade.
- 3) Ställningstagande. Bristen på belysande exempel på vad som avses, frántar läsaren möjligheten till djupare förståelse för det som beskrivs. Värdet av hypotesen om den kognitiva kanalmetaforiska ämnesdefinitionen blir också svårbedömt. Läsaren är utlämnad till att lita på de scenarier RE målar upp, eller att på egen hand samla material och bilda sig en självständig uppfattning.

Om det rör sig om ett fåtal udda fall (se ovan), är det rimligt att ifrågasätta relevansen av utrop som "den kognitiva kanalmetaforiska ämnesdefinitionen bör överges" (Enmark 1997, s. 8). Av detta får man ju snarare intrycket att mer eller mindre *alla* inom biblioteks- och informationsvetenskap är besmittade av den kognitiva kanalmetaforiska farsoten! Någon form av statistik, och belysande exempel på vad som avses med "den kognitiva kanalmetaforiska ämnesdefinitionen", uppfattar jag därför vara helt nödvändigt.

Sent omsider redovisas en del statistik i "Punkten som inte finns". Det uppenbaras då att inte en enda forskningsrapport kan styrka påståendet om att nämnda ämnesdefinition inte är ovanlig i vårt sammanhang. RE drar där slutsatsen att forskning som ägnar sig åt att studera objektets möte med subjektet inte är något problem eftersom sådan forskning inte existerar (Enmark 1997, s. 16-19). Till min stora förvirring framhävdar RE, trots den intressanta statistiken, att:

... den kognitiva kanalmetaforen fortfarande spelar en betydelsefull ämnesdefinierande roll för många forskare inom biblioteks- och informationsvetenskap. Man frågar sig varför.

(Enmark 1997, s. 18)

Sålunda återupprättat RE påståendet att ämnesdefinitionen är vanlig i vårt sammanhang, *efter* det att han redovisat statistik som snarare tycks visa på det motsatta. Min fråga rör därför inte *varför* nämnda ämnesdefinition är vanlig inom biblioteks- och informationsvetenskap, utan *hur* RE kommit fram till den uppfattningen.

Det ovan återgivna huvudsyftet med RE:s essä väcker ytterligare frågor:

Vad exakt innebär "subjekt/objektförhållande" i sammanhanget?

RE skriver att han funnit "filosofins utläggningar om "subjekt/objektförhållande"" vara en lämplig utgångspunkt för granskning av informationsbegreppet (Enmark 1997, s. 6). Lite senare i essän menar han att polariseringen i subjekt respektive objekt är problematisk och "...för det mesta inte ens användbar"! Men, då han vill kritisera en forskningssyn som utgår från att nämnda förhållande existerar kan han ändå inte avstå från att använda begreppen. Ytterligare lite senare i essän får man intryck av att det är en särskild sorts subjekt/objektförhållande som kritiseras, nämligen "det positivistiska subjekt/objektförhållandet" (Enmark 1997, s. 8).

Tråkigt nog klargörs det inte närmare vilka filosofiska utläggningar om subjekt/objektförhållande som RE tar som utgångspunkt. Ej heller ges det något besked huruvida det "positivistiska subjekt/objektförhållandet" är en särskild variant, eller om RE vill kalla varje forskning som anlägger en subjekt/objektrelation för "positivistisk".

En titt i ett filosofilexikon ger följande besked om subjekt respektive objekt:

"subjekt/objekt": "S. ("Subjectum", förfns anmärkning) är enl. detta moderna språkbruk det som ger medvetandet dess enhet och som därför ligger till grund för all känsla, allt förnimmande, tänkande (förstånd och förnuft) och viljan. Ordet s. används härefter oftast synonymt med ord som "jaget" el. "självet". Med utgångspunkt i denna moderna betydelse av ordet "subjectum" ändrar ordet "objectum" sin betydelse i slutet av 1700-talet och det kommer att beteckna det föremål som s. är ställt gentemot /.../ S. känner något för ett o.; s. förnimmer ett o.; s. tänker på ett o.; s. vill göra något med ett o. /.../ Under loppet av 1800-talet blir denna moderna användning av orden "s." och "o." till en del en fast fil. terminologi.

(Filosoflexikonet 1988, s. 530)

Följande framgår av ovan återgivna definition: Subjekt respektive objekt betyder medvetande (jaget) respektive det som för stunden är i fokus för medvetandets intresse. Även ett medvetande kan enligt den här definitionen alltså vara ett objekt (ett föremål) för ett subjekt (ett annat medvetande). Vad som också framgår är att den ovan angivna definitionen verkar vara *allmänt etablerad*, och accepterad, i den filosofiska begreppsvärlden. Någon särskilt "positivistiskt subjekt/objektförhållande" har inte varit möjligt att finna i den litteratur jag konsulterat. Det är vidare uppenbart att ovan angivna definition inte exklusivt anses tillhöra positivisternas vetenskapssyn. Termerna har dessutom en utvecklingshistoria med avseende på hur den har definierats i olika tider.

Ytterligare frågor och funderingar som väcks är som följer:

1) Existerar det någon skillnad mellan den av RE kritiserade ämnesdefinitionen (vilken utgår från att subjekt/objektförhållande existerar) och den av mig redovisade etablerade definitionen? Om så är fallet är det av yttersta vikt att skillnaden noggrant beskrivs.

2) Om det inte föreligger någon skillnad, vad är det i så fall RE kritiserar? Enligt definitionen är subjekt/ objektförhållandet en grundläggande indelning av medvetande och det medvetandet studerar. Forskning som förnekar antagandet om att det finns medvetanden och att dessa kan dra slutsatser om sin omgivning hamnar i en total intellektuell förklammning. Vad för slags slutsatser, om några alls, kan man egentligen dra inom en forskning som hävdar att undersökande (subjekt) och undersökt (objekt) inte existerar? Hur är det förresten möjligt att komma fram till en sådan slutsats till att börja med? Ty någon (subjektet) måste även i detta fall dragit en slutsats om något (objektet). När RE skriver att han avser att kritisera en forskningssyn som utgår från att det existerar ett subjekt/objektförhållande, upplever jag därför detta som tämligen förbryllande. (Enmark 1997, s. 8). En möjlig tolkning av RE:s beskrivning av subjekt/objektförhållandet är : RE benämner (i mitt tycke felaktigt) mottagaren av ett meddelandet för "subjekt". På så vis ges det intryck av att "självet" är föremål för undersökning i sändar/mottagarmodellen. Detta anser jag är att använda begreppen på fel sätt. Eftersom allt som är föremål för ett subjekts intresse *per definition* är objekt. Det handlar m a o inte om att försöka "avslöja jaget", utan enbart om vad subjektet kan dra för slutsatser om objekten (d v s meddelandet och mottagaren). Huruvida RE ger begreppen andra innebörder än vad den etablerade definitionen föreskriver vidarebehandlar jag i kapitel 6.2. "Om kunskapsprocessen".

3) Om subjekt/objektförhållandet (enligt definitionen) är identiskt med vad RE benämner det "positivistiska subjekt/objektförhållandet", innebär detta att den subjekt/objektrelationen misstänkliggörs. Detta genom den, i så fall, orättfärdiga kopplingen till positivismen. Man kan då få det felaktiga intrycket att all forskning som begagnar en subjekt/objektrelation av nödvändighet också är positivistisk vad gäller vetenskapssyn. Konsekvens, "guilty by association" för forskare som använder ett subjekt/objektförhållande.

Termen positivism har för övrigt numera ofta funktionen att vara ett slags skällsord: Det som beskrivs som positiviskt är sålunda också "dåligt" i något avseende. Emellertid ges det i sådana sammanhang sällan en beskrivning av vad som avses med begreppet. Till exempel är det tydligt att RE inte tycker om positivism. Är något dessutom "kvasipositivistiskt", då är det riktigt illa (Enmark 1997, s. 18). Att använda centrala begrepp utan att klargöra vad som avses med dem leder gärna till en olustig begreppsförvirring. I fallet positivism vore en definition extra välbehövlig. Ty termen är ju namngivande åt *flera olika* vetenskapsfilosofiska inriktningar. Till exempel används termen för att beteckna de filosofiska uppfattningar som förnekar att filosofin på egen hand kan nå kunskap om världen. Det vill säga, en slags antiplatonistisk inställning till verkligheten. Frankfurterskolan använde å sin sida termen för att namnge uppfattningen "att samhällsvetenskapernas metodologi liknar vetenskapernas, och att samhällsvetenskaperna kan vara politiskt neutrala". (Filosoflexikonet 1988, s. 440). Vidare ansåg den operationalistiska positivismen att fakta enbart var sådant som på

något vis gick att mäta (Alvesson 1994, s. 25).

Vad man mer bör ha i åtanke är att positivismen främst är en historisk företeelse, dvs med en början och ett slut. Min åsikt är att man får leta länge och väl inom den humanistiska forskningsvärlden för att finna någon som numera bekänner sig till positivismen.

4) Oavsett vad som avses med subjekt/objektförhållande borde det ges konkreta exempel på den forskningssyn som är föremål för kritik, och där nämnda förhållande tydligt framgår.

([Åter](#) till början av artikeln)

5. Om punktens icke vara

Inom biblioteks- och informationsvetenskap förekommer en forskningssyn som utgår från ett vilsedande subjekt/objektförhållande enligt RE (Enmark 1997, s.8). Orsaken därtill är att den kognitiva kanalmetaforen kommit att fungera som modell för hur informationsprocesser går till.

Att medvetet, eller omedvetet, använda den kognitiva kanalmetaforen som forskningmodell är emellertid missledande enligt RE. Det felaktiga i metaforen är att den förutsätter en "punkt" (en bestämd tid och plats) där läsaren läser en text och förstår dess innehåll. (Enmark 1997, s. 7). RE menar att en sådan fixerad punkt, där förståelsen inträffar, inte finns. Påståendet kan tyckas märkligt. För de flesta av oss är det ju en vardagserfarenhet att läsa och förstå, eller åtminstone tycka sig förstå. Vi är vanligtvis också medvetna om var och när vi läser en text för första gången. Premisserna till slutsatsen om punktens ickeexistens är emellertid följande:

Ingenting kan förstås utan förförståelse (En CD med rap-musik förstås inte som en sådan om vi inte redan har en viss kunskap om företeelsen)

Förståelse är en i tiden utdragen process, med en oklar början och utan ett givet slut. Det går inte att särskilja förståelseprocessens beståndsdelar.

Ett enskilt medvetande (subjektet, mottagaren av information) är ett resultat av sitt unika förhållningssätt till objekten (ting, djur, andra människor).

Ett enskilt medvetande (subjektet, mottagaren av information) kan inte förstå sig själv, utifrån sig själv. Självförståelse går via objektvärlden (ting, djur, andra människor). "Människan är aldrig hemma".

Världen kan inte förstås *i sig*, all förståelse sker via språk (Enmark 1997, s. 8-9)

Genom upprättandet av nämnda punkt i en vetenskaplig modell, upprättas samtidigt ett subjekt/ objektförhållande enligt RE. Ty punkten gör gällande att det vid en bestämd tid och plats sker ett informationsutbyte, och att mottagaren vid tillfället "förstår" den erhållna informationen. Därmed "påstår" punkten att mottagaren av informationen kan betraktas som ett objekt från vilket ett subjekt kan dra slutsatser om hur objektet "förstått", reagerat, på informationen.

Om jag förstår RE rätt så är inte uppdelningen i subjekt respektive objekt *i sig* felaktig. Det vill säga, RE förnekar inte att det finns subjekt (medvetanden som drar slutsatser) och objekt (det som det dras slutsatser om). Anledningen till att subjekt/objektförhållandet inte fungerar, är de många osäkerhetsfaktorerna jag ovan angett i punktform. Dessa är alltså skälen till varför vi aldrig med full säkerhet kan veta hur någon mottagit och förstått specifik information.

Det är bl a därför som RE drar slutsatsen att gränsen mellan "subjektet" (mottagare) och "objektet" är utsuddad, icke existerande (Enmark 1997, s. 9). Och då gränserna inte finns, eller går att skönja, är det därför fruktlöst att bedriva forskning med ambitionen att utsäga något om subjektets förståelse.

RE spetsar till det hela genom att t o m påstå att den (vetenskapliga?) tradition som utgår från att omvärlden är avläsbar numera är förpassad till "de mindre lyckade världsbildernas sophög" (Enmark 1997, s. 8).

I nästa kapitel resonerar jag om RE:s argument kan anses som *tillräckliga* för att slutsatsen om att punkten inte existerar skall kunna dras. Jag menar där att det inte är det.

([Åter](#) till början av artikeln)

6. Om punktens vara

6.1 Modellen och verkligheten

Flera av RE:s argument för punktens ickeexistens är bestickande. Till exempel så spelar självklart den tidigare lagda förståelsen (förförståelsen) en stor roll vid varje kunskapsprocess. Att våra alldeles personliga erfarenheter styr hur vi tolkar vår omvärld, är ju också lätt att acceptera som en självklarhet. Kort sagt, vi kan aldrig ha full kännedom en händelses alla orsaker och bidragande faktorer. Och även om vi av slump råkar ha det i en specifik situation, kan vi aldrig vara fullt förvissade att så verkligen är fallet.

Men, räcker dessa skäl för att förkasta modeller som upprättar en subjekt/objektrelation, eller för att refusera en ämnesdefinition i vilken mottagarens förståelse inkluderas? Jag anser inte att så är fallet.

Det är en etablerad praxis att alltid ta hänsyn, i varje tillämplig forskning, till den typ av rön som RE presenterar. Att forskning som utgår från sändar/mottagarmodellen inte skulle kunna göra det p g a holismproblematiken ² håller jag därför inte med om. Den utmärkta "Tolkning och reflektion: vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod" (Alvesson 1994) visar för övrigt på vägar att förena t ex vetenskapsfilosofi, tolkning och empiri, inom fält som är snarlika det som sändar/mottagarmodellen representerar.

I stället för att därför helt förkasta sändar/mottagarmodellen efterlyser jag resonemang om när modellen kan vara *tillämplig*, användbar, i forskning:

I stället för verifiering/falsifiering, dvs bekräftelse eller inte av ett universellt omdömes sanning, en procedur, som vi tidigare påpekade (Kuhn, Feyerabend,

Stegmüller) sällan förekommer i praktisk vetenskaplig verksamhet, innebär denna forskningsstrategi alltså något annat: det successiva fastställandet av en teoris tillämpningsområde inom en viss domän. Beträffande en regelfrågar man inte "är den sann eller falsk" utan "när gäller den?"
(Alvesson 1994, s. 31)

Citatet fäster uppmärksamheten på en annan företeelse i RE:s argumentation om punktens ickeexistens. Nämligen den att "verkligheten" får tjäna som rättesnöre ifall en vetenskaplig modell är att betrakta som sann eller falsk. Ett övergripande fel med den kognitiva kanalmetaforen är sålunda, enligt RE, att den inte tar hänsyn till verklighetens komplexitet. Tydligast kommer denna inställning om verklighetens värde till uttryck i formuleringar som:

Därmed inte sagt att CD:n med rapmusik inte existerar, men man kan å andra sidan inte beskriva den så som den verkliga är (vad den nu "verkliga är" för något).
(Enmark 1997, s. 9)

En kort sammanfattning: Förutom att det inte går att bestämma när någon först lärde sig vad CD med rapmusik är för någonting, är det också omöjligt att beskriva vad en sådan CD verkligen är.

RE:s beskrivning av att det inte går att s a s lägga vantarna på den verkliga rap-CD:n (utan endast på tolkningen av den), är en smula underlig. Det finns anledning att ifrågasätta om verkligheten, så som den gestaltas av RE, har någon relevans i argumentationen om punktens ickeexistens. Om man vill dra det till sin spets kan det hävdas att "verkligheten" används som ett argument för varför den kognitiva kanalmetaforen är olämplig utgångspunkt i forskning. Åtmåttone vävs "verkligheten" in bland de övriga argumenten för att punkten inte finns. Men, vår oförmåga att uppfatta verkligheten som den är, drabbar ju inte enkom en ämnesdefinition som har sändar/mottagarmodellen som utgångspunkt. Tvärtom, den berör ju varje situation där slutsatser dras om tillvaron.

RE:s nämnande av en verklighet bortom tolkningen av den, förtjänar ytterligare några kommentarer: Förmodandet av en annan, verkligare, verklighet bortom de mänskliga sinnena och förmågorna ³ förutsätter antagandet av ett slags "superförnuft" som förstår verkligheten som den är *i sig*. Denna slutsats drar jag då man ju näppeligen kan spekulera om hur ett ting i verkligheten är beskaffat, utan att också förutsätta någon form av medvetande som uppfattar tinget. Därmed är också sagt att alla slutsatser om verkligheten går via medvetanden. Och då människor är de enda medvetna varelser i universum (som vi känner till), är det orimligt att tala om en verklighet bortom våra slutsatser om den. Därför är t ex RE:s utläggning om att det inte går att förhålla sig direkt till verkligheten utan att allt tänkande går via språket, meningslös i sammanhanget (Enmark 1997, s. 9). Kort sagt, den är inte ett giltigt argument för slutsatsen att punkten inte finns. Anledningen därtill är att vi alla är hänvisade till de förmågor och färdigheter som följer med det att vara människa. Oavsett om vi pratar om sändar/mottagarmodellen eller om den specifika institutionsbaserade strukturen kan vi endast åstadkomma detta genom någon form av språk. Dess förtjänster och brister drabbar naturligtvis båda samtalsämnena.

Om anpassning till en tänkt verklighet kan sägas vara ett indicium för en teoretisk modells värde, resoneras det i kapitel 8., "Modellen, en funktionell lögn?", om alternativa kriterier för modellers duglighet. En tanke där är att verkligheten, i sin totalitet, alltid försämrar en modells förklarande kraft. I mitt tycke är en förutsättning för att hypoteser, teorier, vetenskapliga modeller etc skall kunna åstadkomma något "vettigt" (något som önskas), att de är "lögnaktiga" i någon bemärkelse.

Det sätt som RE beskriver subjektet på, blir också till en konflikt mellan vad viss forskning kan komma tänkas fram till, kontra hur subjektet egentligen fungerar i en tänkt verklighet:

De rön som produceras genom experiment av denna typ ⁴, hur intressanta de än är, är således bara en bråkdel av vad som egentligen händer i individens tankevärld. Därmed också sagt att "subjektet" inte låter sig avslöjas på detta sätt eftersom "subjektet" är mer än det som experimentet lyckas frammana. (Enmark 1997, s. 13-14)

Citatet är hämtat från det avsnitt i "Punkten som inte finns" där RE argumenterar för att subjektet och objektet befinner sig i två olika dimensioner.

Säkerligen förekommer det mer neural aktivitet hos en försöksperson än vad ett specifikt experiment lyckas visa. Men, frågan är vad det är ett argument för, eller emot. Näppeligen kan en rimlig slutsats vara: Då vi ändå aldrig kan få reda på allting om ett subjekt, finns det heller ingen anledning att försöka ta reda på något alls om det. Naturligtvis är aldrig så lite kunskap om en företeelse bättre än ingen alls.

Implicerar sändar/mottagarmodellen (med förståelsen tillagd) att "avslöja subjektet", i hela dess komplexitet? Om RE menar detta, kan jag i så fall inte instämma däri. Denna sändar/mottagarmodellens förmenta föresats om att avslöja subjektet erinrar mig om skillnaderna mellan traditionell kvalitativ- respektive kvantitativ forskning: Den klassiska kvalitativa forskningsmetoden utgår ju i högre grad än de kvantitativa metoderna från studiesubjektens perspektiv. De kvantitativa metoderna å sin sida utgår vanligtvis från "...forskarens idéer om vilka dimensioner och kategorier som skall stå centrum." (Alvesson 1994, s. 10). Jag har förstätt sändar/mottagarmodellen som mer anpassad för kvantitativ forskning än kvalitativ. Därför uppfattar jag "subjektets avslöjande" som något malplacerad i den modellen, d v s som en olycklig sammanblandning av metoder.

([Åter](#) till början av artikeln)

6.2. Om kunskapsprocessen

I kapitel 5. "Om punktens icke vara" har jag samlat de argument RE lägger fram för punktens ickeexistens. Där, vid punkt nummer två, söker jag återge RE:s uppfattning om att förståelseskapandet är en i tiden utdragen process, med en oklar början och utan ett givet slut. Då förståelseprocessen, i RE:s skildring, väcker en del frågor kommer jag härmed att vidarebehandla ämnet. RE:s beskrivning av förståelseskapande innehåller drag som eventuellt kan tolkas som kunskapsmysticism och/eller dogmatik. Följande citat får tjäna som fokuseringspunkt för det efterföljande resonemanget:

Vi kan omöjligen identifiera den specifika punkt där mottagaren plötsligt lär sig

vad en CD med rapmusik är för något. I stället rör det sig om en i tiden utdragen internalisering vars olika beståndsdelar inte går att särskilja från varandra. Varje möte mellan "subjektet" och "objektet" har alltså påbörjats långt innan mötet antas ske samtidigt som varje möte mellan "subjektet" och "objektet" egentligen aldrig avslutas.

(Enmark 1997, s. 9)

Vad jag menar vara potentiellt dogmatiska drag är att RE framt *bestämmer* att läroprocessen inte går att beskriva schematiskt, punkt slut. Till exempel refereras det inte till några undersökningar som stöd för uppfattningen, något som ju vore önskvärt med tanke på ämnets allvarliga natur. I stället överdriver RE problemen kring kunskapsprocessen till att bli oöverstigliga. Orsaken till den strategin ligger måhända i de ofta uppmärksammade avgränsningssvårigheterna av biblioteks- och informationsvetenskap gentemot andra discipliner: En sanktionering av forskning kring t ex medvetandets mekanismer, skulle innebära intrång på de domäner som psykologin traditionellt behärskar. Därmed skulle risken vara stor att något av ett löjets skimmer sprids över biblioteks- och informationsvetenskap. Detta beroende på att vi då med lätthet skulle kunna bli anklagade för att diletantmässigt spekulera kring företeelser vilka andra discipliner redan har djupgående kunskaper om. Steget att därefter betrakta biblioteks- och informationsvetenskap som en pseudovetenskap uppfattar jag inte som särskilt långt. Därför är det kanske ett strategiskt knep av RE att tabubelägga forskning om kunskapsprocesser genom att beskriva det som ett omöjligt projekt.

Ett annat sätt att tolka RE:s beskrivning av förståelseprocessen är att han anser att den till sin natur är ogripbar för oss människor. Det vill säga, även om det lades aldrig så mycket resurser på forskning om medvetandets mekanismer skulle vi ändå inte kunna begripa dess logik, eftersom den ligger bortom den materiella världens torftiga orsak/verkanförlopp. Det är detta jag menar vara ett eventuellt drag av kunskapsmysticism hos RE. Nu tror jag mig veta att RE inte i någon bemärkelse sympatiserar med obskyra mysticistiska läror. Min poäng är att RE:s beskrivning av kunskapsprocessen, av andra, kan tolkas på det viset.

Det kanske ändå är på det viset RE beskriver. Låt oss därför lite närmare analysera en del av citatet: Det första påståendet rör förhållandet att vi inte kan identifiera förståelsepunkten därför att det rör sig om en process utsträckt i tiden.

Vi kan instämma i detta. Men försvinner därmed också den teoretiska möjligheten, relevansen, att mäta befintlig förståelsenivå vid en given tid, vid en bestämd punkt? Det finns ingen anledning att utgå från det. Ty även om vi är fullt medvetna om att förståelsen av en bestämd företeelse förändras med tiden, förhindrar ju inte detta undersökningar av den förståelse som faktiskt existerar under varje givet skeende av en kunskapsprocess. Om man applicerar detta synsätt på sändar/mottagarmodellen blir det samtidigt tydligt att "punkten" inte alls behöver symbolisera en absolut tid, plats och kunskap, vilket RE verkar mena. I stället kan den kognitiva kanalmetaforens punkt representera en relativ, teoretisk punkt. Den får symbolisera tidspannet mellan ett specifikt meddelandes förmodade anländande till en mottagare, till den output som kan observeras hos den tänkta mottagaren. Denna uteffekt kan kontrolleras, eller garanteras, t ex genom väl avvägda frågor om hur det specifika meddelandet har uppfattats av mottagaren. Kvaliteten på resultatet styrs bl a av att undersökningen är väl

anpassad till t ex kulturell kontext, förutseende av förförståelse, definierade och välgrundade syften med undersökningen. De skäl som RE anger som argument för att punkten inte existerar inkorporeras sålunda i undersökningen, utan att sändar/mottagarschemat för den skull behöver förändras. Hänsyn till förförståelse etc påverkar istället t ex meddelandets art, vilka som väljs till mottagare, och typen av frågor som mottagarna förväntas besvara.

Hur budbärare, budskap och mottagare interagerar och påverkar varandra har det för övrigt gjorts omfattande undersökningar om allt sedan 1920-talet (Føllesdal 1993, s. 17-33). Det finns alltså en hel del kunskaper inom detta område, kanske mer än vad RE vill låta påskina.

Emellertid menar RE att det inte är möjligt att tillföra modellen fler beståndsdelar (holism) eftersom man då inte kan utesluta något:

För man in en metafor för holism i modellen så för man också in allt. Är det då möjligt att överhuvudtaget utesluta något?
(Enmark 1997, s. 15).

Naturligtvis är det möjligt att göra bedömningar om vilka faktorer som kan vara relevanta i ett sammanhang, och vilka som inte är det. Till viss del styrs faktorerens relevans dessutom av målet med undersökningen. Bedömningar av den här typen är någonting som görs hela tiden, i vardagslivet såväl som i forskningsverksamhet. Att det just i fallet med sändar/mottagarmodellen skulle innebära svårigheter intill omöjlighetens gräns, har jag sålunda mycket svårt att inse. I likhet med beskrivningen av läroprocessen bestämmer RE, på oklara grunder, att tillförsel av holism inte är genomförbar i sändar/ mottagarmodellen.

Som jag kommer att visa i nästa delkapitel beror en stor del av de angivna holismproblemen dessutom på hur RE definerar mottagaren i sändar/mottagarmodellen. Där ifrågasätter jag även om RE:s beskrivning av mottagarens förståelse är giltig, i förhållande till den subjekt/objektdefinition jag tidigare redovisat.

6.3. Subjekt/objektförhållandet

Angående det angivna problemen med att tillföra sändar/mottagarmodellen fler beståndsdelar (holism), verkar även RE inse bristerna i den argumenteringen:

Problemet är inte en fråga om att tillföra sändar/mottagarmodellen fler beståndsdelar (holism), problemet är att den kognitiva kanalmetaforen kombinerar två aspekter, dvs det empiriska studiet av fysisk hantering och organisation av påståenden i "recorded" form (d v s "objekt") och abstrakta teoretiska antaganden om mentala förlopp (d v s "subjekt") som inte låter sig förenas i en och samma förklaringsmodell.

(Enmark 1997, s. 16)

Jag har redan tidigare ifrågasatt om sändar/mottagarmodellen, i sin struktur, förutsätter utvecklade teorier om medvetandets mekanismer. Min uppfattning är att den inte gör det. Man kan mycket väl tänka sig undersökningar där mottagarens förståelse behandlas som en "black-box" ⁵. Vidare har jag uppmärksammat att RE ger subjektet

en innebörd som liknar det man har som mål att beskriva inom traditionell kvalitativ forskning. Då sändar/mottagarmodellens konstruktion framför allt implicerar kvantitativa studier, tycker jag att RE:s beskrivning av modellen är missvisande.

Måhända används modellen som utgångspunkt för denna beskrivna hybrid av forskningsmetoder. Detta kan jag i så fall bara beklaga, och samtidigt ge RE erkännande för att ha uppmärksammat detta förhållande. Jag konstaterar emellertid återigen att sändarmodellen *i sig* är inte uppbyggd på det viset att den av tvång förutsätter utrönande av subjektet.

Det är möjligt att angripa subjekt/objektförhållandet på ett annat vis, nämligen genom att fästa avseende vid huruvida RE använder begreppen subjekt och objekt i enlighet med den definition jag uppfattar vara etablerad.

Av citatet ovan framgår att RE kallar mentala förlopp för "subjekt". Emellertid, i detta sammanhang är benämningen korrekt endast om föremålet för studien är identiskt med den som studeras. Med andra ord, om subjektet (medvetandet/jaget) utröner sitt eget subjekt (medvetande, jag), är RE:s benämning inte felaktig.

I den definition av subjekt och objekt som redovisas i kapitel 4. 2. framgår att *allt* som studeras (av ett subjekt) *per definition* är objekt (d v s föremål för studiet). I sändar/mottagarmodellen är sålunda *både* meddelandet och mottagarens förståelse objekt för en forskares studier. Det RE beskriver handlar således inte om sambandet mellan objekt och subjekt, utan av *två objekt* (meddelande och mottagarens förståelse) tolkat genom ett subjekts (forskarens) ögon.

Man kan ändå fråga sig om det har så stor betydelse vilka namn man sätter på företeelser? I det här fallet anser jag att det har det. Genom att benämna mottagarens förståelse för subjekt, uppstår en förment forskningsambition som har mycket lite att göra med vad sändar/mottagarmodellen implicerar. Som tidigare sagts, framstår då plötsligt sändar/mottagarmodellen som en konstruktion i vilken subjektet utröner sig själv. En mildare tolkning av det ovan beskrivna är att beskriva modellen som utgångspunkt för studier av mottagarens förståelse, i vilken mottagarens förståelse är synonymt med hans/hennes jag.

Genom att benämna meddelandet för objekt och mottagarens förståelse för subjekt, får RE till stånd de olika teoretiska dimensioner som han menar vara oförenliga. Om å andra sidan både meddelandet och mottagarens förståelse är objekt, finns det inget i den modellen som implicerar att mottagarens subjekt skall "avslöjas". Man kommer då också förbi problemet med att sammanlänka de två, oförenliga, aspekter som RE nämner i citatet.

Frågan om hur det undersökna medvetandet fungerar i sin helhet är då inte på intet sätt i fokus för studien. Snarare är den typen av forskning inriktad på avläsbara effekter av ivägsända meddelanden. Om det var det specifika meddelandet som ledde till en bestämd reaktion hos mottagaren, eller om det var en okänd faktor, kan man förvisso med full säkerhet aldrig veta.

Apropå okända faktorer är det en gammal vetenskapsteoretisk sanning att man aldrig kan bevisa att saker och ting *inte* existerar. Sålunda kan man prestera dåliga och sämre

bevis på guds existens, men däremot inte på hans ickeexistens. Vad man kan göra, i fallet med gud, är att visa att någon övernaturlig kraft inte behövs för att få till stånd, eller förklara, de företeelser man studerar. Vid bedömningar av mottagarens förståelse är därför en rimligt utgångspunkt att meddelandet i sig är tillräcklig förklaring till mottagarens reaktion. Värdefulla resultat med denna metod förutsätter naturligtvis att meddelandet är adapterat till dess mottagare. Det vill säga, undersökningar av mottagarens förförståelse, sociala kontext etc bör ligga till grund för varje specifik sändar/mottagarmodell. Några efterhandsspekulationer om mottagarens svar *egentligen* inte har sin grund i t ex en traumatisk barndomsupplevelse, inkluderas inte i detta tillvägagångssätt. Det vill säga, förutsatt att svaret ligger inom ramen för reaktioner man bedömt som rimliga i förhållande till meddelandets innehåll. Alternativet är att man, som RE beskriver, tvingas göra bedömningen att inget kan uteslutas, inte ens att en gud spökar i sändar/mottagarmaskinen.

Ytterligare en beskrivning av subjektet vill jag i korthet behandla. Det rör sig om RE:s kommentar till Sartres uppfattning om att "människan aldrig är hemma":

Ingen klarar av att tänka på sig själv som "subjekt". Istället tar man vägen runt omvärlden för att förstå sig själv: vad tycker chefen om min arbetsinsats,...
(Enmark 1997, s. 9)

Faktumet att jaget är svårfångat är inte ett argument för punktens ickeexistens, det är inte det som är föremål för undersökningen.

Att jaget är en undanlidande filur är för övrigt Sartre inte den förste att ha observerat. Redan den skotske filosofen och historikern David Hume (1711-1776) gav en bländande beskrivning av det gäckande jaget. Jag kan inte motstå att citera ett stycke ur "Om det mänskliga förståndet" (A treatise of human nature):

För min del råkar jag alltid, då jag söker komma i omedelbar kontakt med vad jag kallar mig själv, på en eller annan enstaka förnimmelse, såsom av värme eller köld, ljus eller mörker, kärlek eller hat, lust eller olust. Jag kan aldrig få tag på mig själv utan en förnimmelse och kan aldrig iaktta någonting annat än förnimmelsen. Äro mina förnimmelser avlägsnade vid någon tid, såsom vid en djup sömn, så har jag under denna tid ingen känsla av mig själv och kan med rätta sägas icke existera.
(Hume 1929, s. 298)

Vi har, som sagt, inga krav att, i likhet med Hume, introspektera våra jag.

En tämligen spridd uppfattning i modern kognitionsforskning är dessutom att medvetandet är en illusion. Det skulle enligt den här teorin inte finnas någon medveten punkt, utan vad vi uppfattar som medvetande är en slags totaleffekt av hjärnans samtliga processer. Enligt denna kognitionsforskning går det inte att få fatt i självet eftersom det inte finns (på det sätt som vi uppfattar det) (Dennett 1991; Hansen 1988; Nørretranders 1993). Eventuella ambitioner att avslöja jaget är även enligt teorin om det illusoriska medvetandet dömda att misslyckas.

I nästa kapitel redovisas några undersökningar i vilka ett mycket klart samband mellan meddelande och mottagarens reaktion (förståelse) kan skönjas. Till skillnad från vad

RE anser kan komma ut av sådana forskningsresultat, menar jag att de är allt annat än triviala och ointressanta (Enmark 1997, s. 10-11).

Måhända tangerar den subjekt/objektförvirringen jag ovan beskrivit, RE:s framställning av konsekvenser genom att tillämpa den förvanskade sändar/mottagarmodellen. Det kan också hända att man inom biblioteks- och informationsvetenskap låter modellen vara ämnesdefinierande, med innebörden att subjektet skall avslöjas. Jag hoppas emellertid att jag lyckats visa att det inte finns någonting i sändar/ mottagarmodellen (med mottagarens förståelse tillagd) som nödvändiggör denna ämnesdefinition.

7. Glimtar av "punkten"

RE hävdar att det inte går att hitta ett självklart samband mellan sändarens påstående och mottagarens förståelse (Enmark 1997, s. 11-12). I detta har jag inga svårigheter att instämma. Tvärtom, varje modell som beskriver ett förlopp kan bara uttala sig om *sannolika* orsaker och verkanden, inte om sanningen. Då inga samband, i några sammanhang, är så självklara att de inte kan ifrågasättas, är inte heller detta problem exklusivt för sändar/mottagarmodellen. Men, vilka samband är då sannolika när det gäller meddelanden och sändarens förståelse? Den frågan kan det inte ges några generella svar på. Ibland tycks emellertid omständigheterna vara så gynnsamma att orsak/verkansamband ändå framstår tydligt. Jag kommer nedan i korthet redovisa några undersökningar där punkten synliggörs. Det rör sig dock inte om några oomtvistbara samband mellan meddelande och mottagarens förståelse. Några sådana finns inte. Jag vill heller inte göra gällande att vi inom biblioteks- och informationsvetenskap kan, eller borde, göra liknande typ av forskning. Vad jag istället önskar konkretisera är att punkten troligtvis existerar, ibland. Om det kan skönjas ett sannolikt samband mellan meddelande och mottagarens förståelse, blir en naturlig följdfråga: Är resultaten av denna forskning värdefulla?

Några av de mest slående exemplen på punktens existens ges i mitt tycke av den amerikanske psykologen Robert B. Cialdini i "Influence: science and practice" (Cialdini 1993). Som titeln antyder handlar boken om påverkan av olika slag, d v s vilka faktorer som kan spela roll vid åsiktsskapande och handlande i en specifik kulturell kontext. Vad Cialdini har gjort är att samla forskningsrön som undersöker olika typer av influenssituationer. Bland annat har s k självmordsepidemier varit föremål för studier. Att en (känd) persons självmord ibland leder till masssjälvmord anses tydligen vara ett etablerat faktum. Företeelsen har t o m ett namn, Werther-effekten. Sociologen D.P. Phillips har undersökt självmordsstatistiken i USA mellan 1947-1968. Markanta fluktuationer i statistiken föranledde frågor om orsaken till att vissa människor, mer eller mindre samtidigt, väljer att ta sina liv. Det visade sig dessutom att begränsade geografiska områden hade en påfallande överrepresentation av självmorden bland de statistiska topparna. Under en tvåmånaders period tog 58 fler personer livet av sig än genomsnittligt. Phillips upptäckte att början på epidemierna sammanföll med skildringar av någons självmord på tidningars förstasidor:

Phillips' own work has traced the Werther effect to modern times (Phillips, 1974). His research has demonstrated that, immediately following a front-page suicide story, the suicide rate increases dramatically in those geographical areas where the story has been highly publicized. It is Phillips' argument that certain

troubled people who read of another's self-inflicted death kill themselves in imitation. In a morbid illustration of the principle of social proof, these people decide how they should act on the basis of how some other troubled person has acted.

(Cialdini 1993, s.118)

Vissa sociala grupper tycktes vara under större påverkan av förstssidornas budskap än andra:

When the newspaper detailed the suicide of a young person, it was young drivers who then piled their cars into trees, poles, and embankments with fatal results; but when the news story concerned an older person's suicide, older drivers died in such crashes (Phillips 1980).

(Cialdini 1993, s. 121)

Phillips har även spårat samband mellan markanta ökningar i mord- och våldsfrekvens, och samtida skildringar av explicit våld i tv. Till exempel menar han att kampen om tungviktstiteln i boxning (mellan 1973 och 1978) ger utslag i den efterföljande våldsstatistiken. Bisarrt nog tycks utgången av en specifik boxningsmatch styra aggressionens riktning:

When such a match was lost by a black fighter, the homicide rate during the following 10 days rose significantly for young black male victims but not young white males. On the other hand, when a white fighter lost a match, it was young white men, but not young black men, who were killed more frequently in the next 10 days.

(Cialdini 1993, s. 123)

Med exemplen ovan, förvisso extrema, vill jag ge prov på studier där det kan vara rimligt att upprätta en sändar/mottagarmodell som illustrerande schema. Jag tycker även det finns fog att karaktärisera mottagarens reaktion som "förståelse". Men, jag menar inte att punkten finns i någon absolut bemärkelse. Snarare *skapas* punkten, inte för att den är en blåkopie av verkligheten, utan för att den grafiskt åskådliggör förhållanden som statistiken redovisar.

Ehuru innebär inte modellen att en mottagare är determinerad att reagera på ett förutsett, stereotypt sätt. Vad den klagör är att ett specifikt meddelande sänts iväg och att den fått någon form av avläsbar effekt. Samtidigt kan det konstateras att populationen som nåddes av meddelandet var mycket heterogen till sin sammansättning (alla i befolkningen som läste förstasidan). Att meddelandet trots den brokiga samlingen av ålders-, statusgrupper etc, gav ett så stort statistisk utslag är anmärkningsvärt. Det verkar därför inte vara ogörligt att skraddarsy meddelanden till en utvald homogen grupp, och på så vis få säkrare uppgifter om effekter av meddelanden.

Frågan om det verkligen var meddelandet som fick en enskild mottagare att agera förblir obesvarad. Emellertid ger statistiken besked som inte kan ignoreras, uppenbarligen existerar ett samband mellan meddelandet (tidningens förstasida, tv) och mottagarnas förståelse. Min slutsats blir således: frågan om punkten finns eller inte, styrs av vad man vill förklara och vilken teoretisk modell som används för ändamålet.

8. Modellen, en funktionell lögn?

I det här sista kapitlet förs ett resonemang om vetenskapliga modeller, bl a med avseende på dess funktion och nytta. Det innebär att RE:s artikel här inte är huvudföremål för diskussion. Emellertid har jag tidigare i artikeln argumenterat för att sändar/mottagarmodellen inte nödvändigtvis behöver leda till de slutsatser som RE anger. Flera av våra meningsskiljaktigheter beror måhända på sättet som vi förstår modellens användningsområden. En redovisning av mitt sätt att se på saken anser jag därför vara nödvändig. Det kan ju även hända att jag inte förstått den kognitiva kanalmetaforen på det vis RE tänkt den skall uppfattas. Även detta förhållande motiverar därför följande resonemang.

Sändar/mottagarmodellen, i sin kognitiva kanalmetaforiska variant, ses av RE som en alltför grov förenkling av verkligheten. Den informationsprocess som där skildras är schematisk och redogör inte alls för komplexiteten i föståelseskapandet.

Modellers styrka ligger just i den medvetna förenklingen av svåröverskådliga samband. Problemet ligger vid att schematiskt reducera en företeelse till minsta möjliga, men fortfarande användbara, nivå. Vad som är en användbar nivå, finns det inget generellt svar på. Naturligtvis hänger en modells användbarhet dock intimt samman med hur dess syfte beskrivs.

Sändar/mottagarmodellen består av få beståndsdelar. Ändå är den konstaterat duglig när det gäller att beskriva informations transport över telefonnät. De discipliner som anlägger holism- eller helhetsperspektiv på de där studerade företeelserna, kan å sin sida få stora problem att avgränsa modeller till funktionell nivå. RE:s fråga om vad man då egentligen kan utesluta uppfattar jag vara extra relevant i sammanhanget. Modellen riskerar i det sammanhanget att rekonstruera verklighetens "brus". På så vis återupprättas den verklighet som var för komplex att omfatta i sig, och som var ursprungsanledningen till att en modell konstruerades.

Med andra ord kan en modell naturligtvis aldrig ta hänsyn till alla faktorer i den verklighet som försöker beskrivas (även om kunskap om allting fanns). Någon form av bedömning om vilka krafter som troligtvis är relevanta måste sålunda alltid göras. RE hänvisar till företeelser, samband etc i verkligheten, och påpekar att dessa saknas i sändar/mottagarmodellen. Oavsett vilken modell som konstrueras kommer den alltid att i förhållande till verkligheten naturligtvis innehålla färre beståndsdelar. När RE presenterar sin egen modell (den specifika institutionsbaserade strukturen) är han medveten om att den inte sammanfaller med den verkliga institutionen:

...men i modellernas värld gäller det idealtypiska.
(Enmark 1997, s. 24)

I likhet med sändar/mottagarmodellen är alltså verkligheten även i den specifika institutionsbaserade strukturen kraftigt reducerad. Sålunda ger den inte en sannskyldig bild av den berörda verklighetsaspekten. Men, detta är det enda alternativet vid modellbyggande: varje beskrivning av verkligheten är av nödvändighet också reduktionistiskt. Detta innebär att även vetenskapliga utsagor (om aspekter av verkligheten) som teorier och modeller, alltid är reduktionistiska.

Från de humanistiskt orienterade disciplinerna hör man inte sällan att det i studier där anläggs ett holismperspektiv på de aspekter av mänskligt liv som undersöks. Detta påstående är mycket förmätet, om man med holism menar företeelsers helhet. Vid studium av företeelsen människa tas t ex sällan evolutionsbiologiska, psykologiska, medicinska, genetiska, eller biokemiska rön med i beskrivningen. I stället reduceras hon allt som oftast till sin sociala kontext, vilken förvisso kan vara nog så komplex. Det kan därför konstateras att även dessa beskrivningar av människan i viss bemärkelse är en lögn, då den utelämnar så mycket som rimligtvis hör till människan. Att naturvetenskapen i mycket har som ambition att förklara företeelser utifrån sina förmodade beståndsdelar är allmänt känt och behöver inte ordas mer om här.

Om varje beskrivning av tillvaron av nödvändighet är reduktionistisk, vad kan man då kräva av en vetenskaplig utsaga, en teori, en modell etc för att den skall vara användbar? Mitt enda förslag är att den måste vara *funktionell* ur någon aspekt. Bra vetenskapliga modeller är därför funktionella lögner, i bemärkelsen att de utträttar eller förklarar något som önskas. Føllesdal och Walløe tangerar i "Argumentationsteori, språk och vetenskapsfilosofi" det jag försöker uttrycka:

I vår tid är de mekaniska modellerna på tillbakagång, medan de teoretiska och matematiska har kommit att bli allt vanligare. Men poängen är densamma: man vill åstadkomma en representation där vissa egenskaper, som är viktiga för det ändamål modellen ska användas för, framhävs, under det att de övriga egenskaperna utelämnas. Och syftet är fortfarande såväl teoretiskt som praktiskt:

1. Vi vill vinna klarhet och insikt i komplicerade fenomen på så sätt att modellen underlättar koncentrationen på det som är väsentligt för vårt syfte.
 2. Modellen ska göra det lättare att beräkna och förutsäga, och därmed också ofta möjliggöra styrning och kontroll av utvecklingen.
- (Føllesdal 1993 s. 96-97)

För att närmare förklara vad jag avser med modeller som både är funktionella, och samtidigt mycket förljugna i förhållande till den verklighet de beskriver, kan det vara lämpligt med några belysande illustrationer: Kartor används i en mängd olika sammanhang. Vi räknar med att de skall överensstämma med verkligheten inom områden som för oss är vitala: Om vi t ex på en bilkarta kan utläsa att det finns en bensinmack 5 mil längre fram, förväntar vi oss att den också dyker upp när vi kört sträckan. Vidare vill vi få upplysningar om rastplatser, vägarnas kvalitet etc. Irrelevant information, i den sortens kartor, är t ex upplysningar om var det finns myrstackar i den omgivande terrängen. Vi är heller inte intresserade av att bli upplysta om traktens mineralförekomst. Om en bilkarta i detalj markerade den varierade ytstrukturen på asfalten, skulle vi undra vad det var för stolle som ritat kartan. Inte desto mindre hade en sådan karta bättre överensstämt med verkligheten än den som utelämnade mönstret. Således är inte anpassning till verkligheten ett nödvändigt kriterium för att en modell skall vara funktionell. En bilkarta är adaptiv om den utelämnar all den information vi inte behöver för att färdas dit vi skall. Det räcker om kartan överensstämmer med verkligheten på några enstaka, men mycket viktiga, punkter. Hur verkligheten "egentligen" ser ut är totalt irrelevant i sammanhanget.

På liknande sätt har t ex en orienterare sina mycket begränsade krav på kartor. Vad som kan vara användbar information är t ex uppgifter om ett mindre områdes vegetation, stigar, höjdkurvor, stora stenar. En sociolog å sin sida önskar upplysningar om den studerade befolkningen.

Om verkligheten inte nödvändigtvis är ett kriterium för en vetenskaplig modells funktionalitet, vad finns det då för andra måttstockar? Kanske kommer man i närheten av en generell kriteriebeskrivning via de tre sanningsbegrepp som kan urskiljas inom vetenskaperna:

Det här betyder uppenbarligen att vi har tre skilda sanningsbegrepp med till synes föga mer än namnet gemensamt - ett representativt vars kriterium är korrespondens med verkligheten, ett pragmatiskt vars kriterium är praktisk användning och ett signifikativt som går ut på uppdragande av dold mening. (Alvesson 1994, s. 36)

Översatt till modellers användbarhet, framgår bl a av citatet att: Vi kan inte veta om t ex sändar/ mottagarmodellen är funktionell eller inte, om vi inte definierar vad vi förväntar den skall göra eller förklara för oss. Att den saknar komplexitet säger ingenting om dess eventuella värde. Den är konstaterat adaptiv vid förklarande av informations transport över ett telefonnät. Om den kognitiva kanalmetaforiska varianten är tillräcklig för att beskriva meddelanden och mottagarens förståelse har det resonerats om i den här artikeln. Min uppfattning är att den kan vara det.

([Åter](#) till början av artikeln)

Sammanfattning

RE menar att en ämnesdefinition som tar utgångspunkt i den kognitiva kanalmetaforen är vanlig inom biblioteks- och informationsvetenskap. Statistik, eller belysande exempel, som kan belägga påståendet redovisas emellertid inte. Detta förhållande leder till följande konsekvenser:

Eventuella kritiker kan mycket lätt avfärda RE:s essä som en kamp mot en icke existerande företeelse.

Avsaknaden av exempel och konkretiseringar kan ge intryck av att RE, *på oklara grunder*, beordrar en slags rättning i ledet vad gäller framtida forskningsområden.

Ställningstagande. Bristen på belysande exempel på vad som avses, fråntar läsaren möjligheten till djupare förståelse för det som beskrivs. Läsaren är utlämnad till att lita på de scenario RE målar upp.

Vid beskrivandet av den kognitiva kanalmetaforen tar RE utgångspunkt i vad han kallar filosofins utläggningar om subjekt/objektförhållanden. Exakt vilka utläggningar RE refererar till redovisas dock inte. Vidare är det många gånger oklart om beskrivningen av subjekt/objektförhållandet är RE:s egen uppfattning av relationen, eller om han menar att de kognitiva kanalmetaforisterna hyser den. De innebörder som ges subjektet respektive objektet, skiljer sig från den etablerade definitionen. När RE drar slutsatsen om att meddelande och mottagarens förståelse ligger i skilda dimensioner, menar jag

därför detta vara en sammanblandning av begreppens innebörder. Genom att kalla meddelandet "objekt" och mottagaren "subjekt" konstruerar RE de olika dimensionerna som han anser vara oförenliga. Emellertid är både meddelandet och mottagaren definitionsmässigt objekt. Det är den tolkande forskaren som är subjekt.

De argument RE presenterar som stöd för åsikten om att punkten inte existerar är otillräckliga för att dra slutsatsen om att nämnda punkt inte finns. Till exempel är utläggningen om att det inte går att förhålla sig direkt till verkligheten, eftersom allt tänkande går via språket, inte ett giltigt argument. Oavsett om vi pratar om sändar/mottagarmodellen eller om den specifika institutionsbaserade strukturen, kan vi endast åstadkomma detta genom någon form av språk. Dess förtjänster och brister drabbar båda samtalsämnena.

Det finns drag i RE:s argumentering som kan uppfattas som dogmatik. Till exempel *bestämmer* RE att läroprocessen inte går att beskriva schematiskt. Varför RE lägger upp sitt resonemang på det viset har jag en hypotes om: En anledning kan ligga i att biblioteks- och informationsvetenskap har avgränsningssvårigheter gentemot andra discipliner. En sanktionering av forskning kring t ex medvetandets mekanismer, skulle innebära intrång på de domäner som psykologin traditionellt behärskar. Därmed skulle risken vara stor att något av ett löjets skimmer sprids över biblioteks- och informationsvetenskap. Detta beroende på att vi då skulle kunna bli anklagade för att diletantmässigt spekulera kring företeelser vilka andra discipliner redan har djupgående kunskaper om. Steget att därefter betrakta biblioteks- och informationsvetenskap som en pseudovetenskap uppfattar jag inte som särskilt långt. Därför är det kanske ett strategiskt knep av RE att tabubelägga forskning om kunskapsprocesser genom att beskriva det som ett omöjligt projekt.

Sändar/mottagarmodellen (med mottagarens förståelse tillagd) är enligt RE bristfällig då den inte tar hänsyn till verklighetens komplexitet. Således får en tänkt verklighet tjäna som rättesnöre vid bedömandet av en vetenskaplig modells värde. En modells korrelerans med verklighetens "egentliga" beskaffenhet är dock inte ett mått på dess duglighet och förklarande kraft.

Författarens anmärkning:

*Jag och Romulo Enmark arbetar inom samma högskola, vi träffas regelbundet, är goda vänner, och diskuterar inte sällan punktens vara eller inte vara. Romulo håller naturligtvis inte med mig i allt som tyckts och tänkts i artikeln ni nyss läst. Emellertid vågar jag påstå att våra kontinuerliga samtal och studiet av varandras texter, varit givande för oss båda. En avsikt med *Human IT*, och *ITH*, är just att tillåta ett stort utrymme för kontrasterande uppfattningar. Det är därför min förhoppning att "Punktens vara" snarare sporrar än skrämmer bort presumtiva artikelförfattare!*

NOTER

1. Sidreferenserna till RE:s artikel i *Human IT* gäller tidskriftens pappersversion. Några motsvarande referenser till webb-versionen av *Human IT* ges inte. [Åter](#)
2. Att tillföra sändar/mottagarmodellen en metafor för holism går inte enligt RE,

eftersom man då inte kan utesluta någonting. I kapitel 6.2. "Om kunskapsprocessen" vidarebehandlas detta påstående. [Åter](#)

3. Till de mänskliga sinnen och förmågorna hör t ex intellektet, perceptionen och språket. [Åter](#)

4. RE refererar här till vad han kallar "ekoeffekt-forskning", i vilken en forskare drar slutsatser om individers reaktion på kontrollerade stimuli. [Åter](#)

5. Angående "black-box" : ", indirekt metod att kartlägga processer som inte kan studeras direkt. I t. ex. naturvetenskaplig forskning måste ibland ett komplext system betraktas som en "svart låda", en black box. För att närmare studera systemet använder man metoder där insignaler ("stimuli" till systemet") varieras och utsignaler (reaktioner eller "responser") samtidigt registreras. Genom analys av förhållandet mellan in- och utsignal kan olika egenskaper hos systemet och dess delar bestämmas." (NE 1990, band 3, s.21) [Åter](#)

([Åter](#) till början av artikeln)

Referenser

Alvesson, Mats; Kaj Sköldberg, *Tolkning och reflektion: vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*. Lund : Studentlitteratur, cop. 1994.

Buse, Jan, *För mycket information?: En analys av begreppet information overload mot bakgrund av det framväxande informationssamhället*. Borås : Bibliotekshögskolan, 1996. (Magisteruppsats 1996:45)

Cialdini, Robert B., *Influence: Science and practice*. New York : Harper Collins College Publ., c 1993 (3 ed.).

Dennett, Daniel C., *Consciousness explained*. Boston Little, Brown & Co., cop.1991.

Enmark, Romulo, *Punkten som inte finns - om ett ämnesdefinierande informationsbegrepp* // Human IT. 2/97, s. 6-30.

Filosoflexikonet / red. Poul Lübecke. Stockholm : Forum, 1988

Føllesdal, Dagfinn, *Argumentationsteori, språk och vetenskapsfilosofi* / Dagfinn Føllesdal, Lars Walløe, Jon Elster. Stockholm : Thales, cop. 1993.

Gärdenfors, Peter, *Fängslade information*. Stockholm : Natur och Kultur, 1996.

Hansen, Stefan, *Från neuron till neuros: En introduktion till fysiologisk psykologi*. Lund : Natur och Kultur, 1988.

Hume, David, *Om det mänskliga förståndet*. Stockholm : Björck & Börjesson, 1929.

Nationalencyklopedin (1990, band 3, s. 21)

Nørretranders, Tor, *Märk världen: en bok om vetenskap och intuition*.
Stockholm : Bonnier Alba, 1993.

Reddy, Michael, *The conduit metaphor // Metaphor and thought*. Cambridge :
Cambridge University Press, 1979, s. 284-324.

Tengström, Emin, *Myten om informationssamhället: Ett humanistiskt inlägg i
framtidsdebatten*. Stockholm : Rabén & Sjögren, 1987.

([Åter](#) till början av artikeln)

Författaren

Jan Buse (JB) är anställd vid Högskolan i Borås, institutionen Bibliotekshögskolan.
Utöver föreståndarskapet för *Centrum för studier av IT ur ett humanvetenskapligt
perspektiv* (ITH) (tillsammans med Mats Dahlström), undervisar han bl a i ämnen med
anknytning till elektroniska medier. JB har ett förflutet inom Idé- och Lärdomshistoria
samt Konstvetenskap (Gbg. univ.).

© Jan Buse, 1997

Åter till [Human IT 3/1997](#)